A. de Vries Robbé

Teja in de beeldende kunst van Indonesië

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 140 (1984), no: 2/3, Leiden, 276-288

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

A. DE VRIES ROBBÉ

TEJA IN DE BEELDDE KUNST VAN INDONESIË

“Wat betreft de kleuren aan de hemel (dat zijn:) *kuwung-kuwung, kilat, taṭit, teja, wangkawa, andaru, mērcu*, alle kleuren aan de hemel, ‘de bloem van de hemel’ genaamd.”

Korawāśrama¹

I. *Vlammen en straling als uitbeelding van het begrip tejas*

In zijn beschouwing *Het Sanskrit woord tejas (= gloed, vuur) in de betekenis van magische kracht* geeft Vogel als omschrijving van deze betekenis: “de geheimzinnige magische macht, die aan zekere klassen van wezens en ook aan bepaalde onbezielde voorwerpen en substanties van nature eigen is en die zich in voor de zintuigen waarneembaren vorm kan vertoonen als een vuur, een gloed en een lichtglans. In den regel is dat vuur in den *tejas*-drager als het ware latent aanwezig, maar het zal zich uiten onder bepaalde impulsies.” (Vogel 1930:4).

Als synoniemen worden genoemd: *prabhāva, ojas, varcas* en *vapus*. Vogel geeft een groot aantal voorbeelden voornamelijk ontleend aan *Mahābhārata*, *Rāmāyaṇa* en *Atharvaveda*. Goden, *naga*’s, brahmanen maar ook *kṣatriya*’s blijken over *tejas* te beschikken of een *tejas* te zijn, en met dit vuur hun tegenstanders te kunnen vernietigen. De Buddha bezit *tejas*, vooral wanneer hij in diepe meditatie neerzit.

In de Buddhistische sculptuur van Gandhāra is het magische vuur waarvan de teksten spreken volgens Vogel ook uitgebeeld als vlammen rond het lichaam of komende uit de schouders. Daarbij spelen Hellenistische en Iraanse invloeden een rol. De *Viṣṇupurāṇa* vermeldt dat Twaṣṭar de godenwapenen uit de gloed (*tejas*) van Sūrya vervaardigde. In Zuid-Indië vanaf de 10e eeuw maar ook in de kunst van Java worden Viṣṇu’s attributen *cakra* en *śaṅkha* dan ook vaak vlammend afgebeeld. Tot zover de beschouwing van Vogel.

Stutterheim geeft in een glossarium als verklaring van de term *prabhāmaṇḍala*: “lichtglans . . . achter een godenfiguur aangebracht en diens *tejas* magische gloed uitbeeldend” (Stutterheim 1934:195). Boeles is van mening dat *tejas* in de Indojavaanse kunst speciaal afgebeeld wordt als vlam in de vorm van een omgekeerd vraagteken, bijvoorbeeld in de halo met vlammenrand achter Buddhistische beelden,

A. DE VRIES ROBBÉ is wetenschappelijk medewerker aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en is gespecialiseerd in de kunst van Indonesië. Zijn adres is: Milletstr. 43^c, 1077 ZC Amsterdam.

Fig. 1

Fig. 4

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

boven godenattributen in de Oostjavaanse periode en op reliëfs van de *candi*'s Panataran en Jago (vgl. Boeles 1947:53-55).

De drie genoemde auteurs zijn het er dus over eens dat vurige verschijnselen zoals vlammen en lichtcirkels emanerend uit het lichaam van afgebeelde goden en andere machtigen een uitbeelding van *tejas* zijn.

II. Een merkwaardige vorm van *tejas* in de latere kunst van Oost-Java en Bali

In de epische literatuur van India kan de natuur heftig reageren op grote gebeurtenissen in de wereld van goden en mensen, zoals uit de volgende passage blijkt: “De hemel begon te regenen zonder wolken, er viel een vlamme bliksemstraal, toen de Cedi door Kṛṣṇa was verslagen, en de aarde beefde”. (Mahābhārata, II, 45, 25-29, geciteerd door Vogel 1930:18). Deze reactie van de natuur vindt men ook in de oudere Javaanse literatuur, zowel in de aan Voor-Indië ontleende verhaaltstof als in de op Java gesitueerde verhalen zoals die van Pañji. Onder de natuurverschijnselen die bij zulke omstandigheden aan de hemel zichtbaar worden, vermelden de Javaanse teksten vaak ook de *teja*.

De hedendaagse Javaanse *wayang kulit* vertoning sluit zich bij deze traditie aan. De *gara gara* scène is een min of meer stereotype beschrijving van een dergelijke crisis in de natuur. Aan het einde van de *gara gara* is er sprake van een lichtschijnsel (*teja*) vlak voor de komst van Semar: “En toen, nadat er een eind gekomen was aan de crisis in de natuur, werd in het oosten een lichtschijnsel zichtbaar. Het schijnsel verdween en toen verscheen er een heuvelachtige vorm. Die bleef stil zitten alsof het een grote bijenkorf was. In werkelijkheid was het de Godheid Ismaja, die ascese bedreef onder de mensen. Zijn ascese bestond daarin dat hij optrad als verzorger der deugdzame ridders. Hij deed dat in de positie van een dienaarsfiguur, onder de naam van Kjai Loerah Semar, Badranaja, ofwel Najantaka” (Ras 1976:168).

Bij de *wayang kulit* voorstelling gebruikt de *dalang* de *gunungan* om bepaalde gebeurtenissen in de natuur visueel gestalte te geven. Met de *gunungan* wordt bijvoorbeeld een brand weergegeven. Een lichtschijnsel wordt echter niet door een attribuut van de *wayang kulit* uitgebeeld. De toeschouwer is aangewezen op zijn eigen voorstellingsvermogen.

Moesa geeft in een interessant artikel in het tijdschrift *Djawa* zijn visie als Moslim op de betekenis van de *gara gara* scène en deelt daarbij ook iets mede over de zichtbare vorm van dit lichtschijnsel: “de *Teja* [is] een lichtbundel ter grootte van de nerf van het klapperblad” (Moesa 1923:60).²

Men moet echter bij de schilderkunst van Bali te rade gaan om te zien hoe deze *teja* uitgebeeld wordt. Als voorbeeld diene een schildering met voorstellingen uit de Arjunawiwāha (fig. 8). De onderste scène geeft de verleidingspoging weer, ondernomen door Indra's hemelnimfen ten-

einde de standvastigheid van de in een grot mediterende Arjuna te beproeven. Dit is een van de meest afgebeelde scènes in de Balische schilderkunst (Arjunawiwāha, zang IV). De middelste scène van het doek laat rechts zien hoe god Indra, omringd door een stralenkrans, zich verandert in een oude man en zich, leunend op een stok, in de regentijd op weg begeeft om achter de bedoeling van Arjuna's meditatie te komen nu zijn nimfen gefaald hebben. Links op het doek ontspint zich dan een diepzinnig gesprek tussen de eerbiedwaardige oude man en Arjuna, die een tulbandvormige kluizenaarshoofdtooi draagt en vergezeld is van zijn beide panakawans. Midden tussen beide voorgaande tafereeltjes hangt een merkwaardig voorwerp in de lucht, omringd door een stralenkrans. Van links naar rechts is het opgebouwd uit een blauwe, een rode en een blauwgroene verticale band met wit, rose, lichtgeel en zwart als overgangskleuren. Van boven en beneden is het voorwerp afgesloten door een horizontale zoom, bestaande uit een smal strookje donkergeel en daarna een rode streep tegen een rose en witte achtergrond. Dit is ongetwijfeld een illustratie van zang V, vers 5, waar Indra als oude man antwoordt op Arjuna's vraag naar zijn afkomst en bestemming: "Ik leg mij er op toe om heilige plaatsen te bezoeken en dwaal door berg en bos rond. Ik zag een glans [*teja*] en hier is de richting waar het goede teken (door mij) is gezien" (Poerbatjaraka 1926:255).

Een latere episode van de Arjunawiwāha is op een gevlochten deksel geschilderd (fig. 7). Aan het einde van het gevecht met Śiva om het geschoten zwijn wordt Arjuna plotseling met de goddelijke aard van zijn tegenstander geconfronteerd (zang IX, vers 4).³

Arjuna met het haar loshangend door het gevecht is vol verbazing na het verdwijnen van de voeten van zijn tegenstander in de lucht en het verschijnen van een grote verticale *teja*. Zijn panakawans met kluizenaarshoofdtooi hebben al een eerbiedige houding aangenomen. De glanzuyl, die ook hier in de tekst genoemd wordt, staat in een goudkleurige stralenkrans en heeft dezelfde drie kleuren, blauw, rood en blauwgroen met witte banen er tussen, als die van de vorige schildering. Nu zijn echter de horizontale omzomende elementen boven en onder, in rood, wit en blauw, veel duidelijker herkenbaar als wolkmotieven van de Zuidbalische schilderijstijl. Ook opzij van de zuil zijn twee kleine rood-witte wolkjes aangebracht. Bij navraag blijkt men op Bali dit motief ook nu nog *teja* te noemen. Men legt het in het algemeen uit als een teken dat gezien wordt bij het sterven van een vorst.

Als eenmaal vastgesteld is dat het begrip *teja* van een Oud-Javaans gedicht in de Balische schilderkunst uitgebeeld wordt, dan blijkt dezelfde merkwaardige lichtbundel ook aanwezig te zijn op een Javaanse *wayang bèbèr* schildering, waarvan drie scènes bewaard zijn. Op één daarvan staat een schuine lichtbundel boven een groep van Pañji met twee dames en volgelingen (fig. 6). De lichtbundel heeft een brede groene middenbaan met drie geel-witte stippen en een smalle rode baan

ter weerszijden. Tussen groen en rood is een smalle witte streep. Het wolkenlint dat zich in het midden om de lichtbundel slingert is van hetzelfde type als de andere twee en kruist voorlangs. De wolken zijn in dezelfde kleuren gehouden als de *teja* en het hemellichaam.

Na het beschouwen van bovenstaande voorbeelden uit de schilderkunst van de laatste eeuwen blijken er van de door wolken omspeelde lichtbundel ook afbeeldingen te bestaan van wat oudere datum, uitgevoerd in koper, steen en hout. Een oorkonde op koper gedateerd 1204 A.D. en bewaard in de Pura Kěhěn te Bangli, Bali, levert het vroegste voorbeeld.⁴ Naast de tekst staat een afbeelding van de ook in de koningsnaam voorkomende Bhatara Guru (fig. 1). Met voeten uiteen wijzend staat de vierarmige god op een door twee slangen geflankeerde lotusbloem. Hij houdt een vliegenkwast in zijn rechterbovenhand en op zijn linkerbovenhand staat een gevleugeld *amṛta*-vat. Het lichaam is omgeven door een stralenkrans. Ter weerszijden van het zonnescherm staat een verticale lichtbundel voorzien van een streep in het midden en een wolkenpluimpje aan beide uiteinden.

Het meest Noordoostelijk gelegen tempeltje van het 15e eeuwse Hindoeïstische bergheiligdom Selakělir, gelegen op de Pěnanggungan, Oost-Java, heeft tegen de deuomlijsting een versiering van opgaande kronkellint- of wolkenmotieven (fig. 2). Dit motief wordt in de Majapahitse bouwkunst in het algemeen alleen op horizontale lijsten aangebracht (vgl. Krom 1923-II:404). Met deze wolken-slingers is eveneens een lichtbundel vervlochten, voorzien van een middenstreep en een lijn evenwijdig aan de buitenrand (zie Krom 1923-III: pl. 102, en van Romondt (e.a.) 1951:24, fig. 16).

Dit motief is ook overgenomen door de Islamitische kunst van diezelfde 15e eeuw, zoals blijkt uit de versiering van vier grafstenen te Tralaya vlakbij de hoofdstad Majapahit. De hier afgebeelde grafsteen (fig. 3) draagt aan de voorzijde de Islamitische geloofsbelijdenis in Arabisch schrift. Aan de achterzijde is het jaartal 1349 śaka (1427 A.D.) in Javaans schrift uitgebeiteld. Daarboven is een schuine lichtbundel afgebeeld, in het midden achterlangs gekruist door een wolkenlint en omgeven door een ronde stralenkrans. De lichtbundel heeft evenals die van de vroege koperplaat van *pura Kěhěn* een streep in het midden.⁵

Een later voorbeeld in de Islamitische kunst van de Overgangstijd is te vinden op een houten paneel aan het grafcomplex van Sunan Drajat te Paciran, aan de Noordkust van Java. Op het paneel is een berglandschap afgebeeld, in de trant van de 16e eeuwse stenen reliëfs uit de oude moskee van Mantingan. De bovenhoeken zijn opgevuld met een wolk-ornament waarin een schuine lichtbundel staat, voorzien van een lijn evenwijdig aan de buitenrand (fig. 4).⁶

III. Slotbeschouwing

De tekenen die de lichtbundel aan de hemel vergezellen in de Balische

schilderkunst zijn bijvoorbeeld wolken, een door wolken gesluierde zon, andere hemellichamen en ook de bliksem in de vorm van een vurige monsterkop (zie Forge 1978:fig. 31).

Welke omstandigheden bepalen nu het optreden van de *teja* in de beeldende kunst?

Robson merkt in zijn Wangbang Wideya uitgave het volgende op: "Signs appearing in the heavens in connection with a momentous event are commonplace in this type of literature; nevertheless (or perhaps because of that!) the reader's attention should be specially drawn to them, because of their important function in the development of the story". In zang 2, 23b voorspellen dergelijke tekenen van de oprukken-de Pañji de overwinning in de strijd. Lichtbundel en regenboog kunnen echter ook voorbode zijn van de dood (Robson 1971:263, vgl. 124-25).⁷

De *teja* kan in de schilderkunst van Bali helden en goden bij hun strijd begeleiden, zoals Viṣṇu in gevecht met Bhoma en Śiva tijdens het verbranden van Kāma.

De lichtbundel wordt ook zichtbaar vlak voor hun verschijnen, zoals wanneer Śiva aan Arjuna verschijnt na het gevecht om het zwijn en Nawaruci boven de gestorven Bhima (vgl. Prijoetomo 1934:36, 95). Een voorbeeld van deze categorie is ook het optreden van een lichtflits na het rumoer van de *gara gara* vlak voor de komst van Śemar.

Op twee *wayang bèbèr* rollen die een Pañji verhaal weergeven staat de *teja* boven de vorstenfamilies van Janggala en van andere hoven zonder een duidelijke functie in het verhaal te vervullen (vgl. Hazeu 1904:Taf. XVII, Fig. 2, Taf. XVIII, Fig. 1). Een Balisch doek met taferelen uit de hel laat een *teja* in de linkerbovenhoek wat teloorgaan tussen de gestraften ver van de belangrijke personages die rechts te zien zijn (vgl. *Indonesian Art* 1948:200). Een statische uitbeelding van geestelijke kracht vormt de *teja* eveneens bij de afbeelding van Bhatara Guru (fig. 1), Arjuna in meditatie (fig. 8), en als symbool aan Islamitische grafcomplexen (fig. 3, 4) en een Sivaïtische tempel (fig. 2).

De volgende verklaring van het begrip *teja* in Indonesië is ontleend aan Anderson's beschouwingen over het begrip macht in de Javaanse cultuur. Macht wordt in de Javaanse traditie verkregen door het concentreren van de in de Schepping aanwezige macht. Men verwerft zich die in de eerste plaats door ascese: het verrichten van yoga-oefeningen, het brengen van offers en het zich onthouden van spijs en drank. Door het aldus concentreren van de in de Schepping aanwezige macht ontstaat hitte- en lichtstraling zoals bij het concentreren van licht door een brandglas. Uiterlijke tekenen van opgezamelde macht zijn het verschijnen van vurige tekenen aan de nachtelijke hemel zoals "sterren", blauwe, groene of witte vuurbollen (*andaru*, *pulang*) en de uitstraling van een glans (*wahju* of *teja*). Aldus is het optreden van de *teja*, met andere vurige verschijnselen, een teken van het zichtbaar worden van geconcentreerde macht, "an external manifestation of the inner creative

energy of the universe” (Anderson 1972:17, vgl. 16-19).⁸ In Indonesië is blijkbaar gaandeweg de door Vogel beschouwde betekenis van *tejas* de meest belangrijke geworden.

NOTEN

- 1 Ontleend aan Swellengrebel 1936:50-51. De passage, in vertaling geciteerd behalve de opsomming zelf, maakt onderdeel uit van de klassifikaties genoemd door Dharmawangsa (Yudhiṣṭhira) in zijn onderricht aan vorst Dhṛtarāṣṭra. Het geschrift dateert volgens Swellengrebel waarschijnlijk uit de eerste helft van de 17e eeuw of uit nog vroegere tijd.
- 2 De vergelijking met een klapperbladnerf heeft waarschijnlijk minder met de grootte van de vergeleken voorwerpen te maken. Het zal veeleer een verwijzing zijn naar symbolische gelijkstelling van de *teja* met een groep van langwerpige magisch krachtige voorwerpen. De bladnerf van een palm kan gebruikt worden als middel tot afwering van onheil (vgl. van Dapperen 1935:165), als equivalent van de staf of drietand uit het *guru*-drietand-bron motief, waarbij hij alleen door een krachtige persoonlijkheid uit de grond getrokken kan worden en dan water doet ontspringen (vgl. Bosch 1961:159-160), en als vervangingsmotief van een blauw vaandel, *tulung wulung*, dat soms ook de gedaante aanneemt van een berg, zuil of bliksem en tijdens een *sajembara* alleen door een held uit de grond getrokken kan worden. (Vgl. Poerbatjaraka 1940:2, 104, 334, 339; vgl. ook Ras 1973:449 en Soedjana Tirtakoesoema 1932:41-46.)
- 3 Dit deksel wordt vermeld in de catalogus *Indonesische kunst uit eigen bezit* onder no. 95. Het voorwerp in de lucht wordt daar beschreven als Śiva in de gedaante van een vlamme lingga in een aureool. Een schilderij op doek maakt duidelijk dat juist deze episode is afgebeeld omdat daar hetzelfde tafereel voorafgegaan wordt door de strijd om het zwijn van Śiva en Arjuna (vgl. Gralapp 1967:262, fig. 7). Gralapp veronderstelt dat het voorwerp in de lucht een koker voor magische wapens is. Een andere interpretatie van dit voorwerp – hier aanwezig boven de dodelijk gewonde Abhimanyu – geeft Forge: “Dwaja, the thunderbolt of Abimanyu’s grandfather Indra” (Forge 1978: fig. 31).
- 4 Zie voor deze inscriptie: Van Stein Callenfels 1926:56, oorkonde C, Ib; pl. XXIII; Goris en Dronkers n.d. (1955):pl. 313; Damais 1952:94-95; Damais 1955:96-97.
- 5 In de diepgaande studie van Damais gewijd aan de graven van Tralaya wordt het motief op de stenen als volgt beschreven: “Un médaillon rayonnant (appelé par la plupart des archéologues ‘guirlande rayonnante de Majapahit’, par d’autres ‘soleil de Majapahit’ et par Knebel ‘sceau de Surya’ donc ‘sceau solaire’), dans lequel on voit un livre (formé par des olles ou *lontar* réunies entre deux planchettes) et un ruban se croisant à angle droit” (Damais 1957:392). In de mening dat het voorwerp in de stralenkrans een boek zou zijn, stond hij niet alleen: “In certain Muslim countries the representation of a book or palm leaf manuscript on a tomb indicates that the grave is that of a male person. This custom seems to have existed also in Java, for a number of ancient tombstones at Tralaya are decorated with a representation of a *lontar* manuscript” (van Lohuizen 1979:136). Aan deze interpretatie kleven enkele bezwaren. Een *lontar*-handschrift wordt bijeengehouden door een touw getrokken door een of meer gaten. Hier ziet men echter een breed lint en een groef in de lengterichting. Robson ondervangt dit bezwaar door te spreken van “an emblem consisting of the so-called ‘Majapahit halo’ or sun symbol with inside it an object which Damais calls a book but which might also be a split drum crossed by a ribbon” (Robson 1981:272). Vgl. noot 3 voor drie interpretaties van dit motief in de Balische schilderkunst.
- 6 Een dubbele deur van dit grafcomplex, waarschijnlijk de toegang tot het hoofdgraf, is gedecoreerd met een berglandschap en een *teja* in de wolken die om de bergtop liggen.

De plaats in de bovenhoeken is hier ingenomen door een stralend hemellichaam tussen wolken (zie Fo. DP 17242).

Een *teja* is misschien ook verborgen tussen zon en andere hemellichamen in de wolken-massa die de hemel siert boven het graf van Panembahan Ratu in het volgens Uka Tjandrasasmita uit het midden van de zeventiende eeuw daterende grafcomplex van Gunung Jati te Ceribon (zie Uka Tjandrasasmita 1975, pl. 2, foto 5).

- 7 In zijn vertaling maakt Robson terecht duidelijk onderscheid tussen *teja* en regenboog. Beide worden niet alleen in de literatuur genoemd onder de tekenen aan de hemel maar ook een enkele maal tezamen afgebeeld.

Boven een Balische afbeelding van de verbranding van Kāma door Śiva is een combinatie van regenboog en horizontale *teja* weergegeven (zie Hooykaas 1971:fig. A). Deze regenboog in de vorm van een slangelichaam dat aan weerskanten eindigt in een kop of voorste deel van een rund of hert wordt ook op verhalende reliëfs van latere Oost-javaanse tempels afgebeeld (vgl. Bosch 1931:485-491). Of de *teja* op deze reliëfs voorkomt is heel wat minder zeker. De configuratie boven een Ramāyana-reliëf te Panataran, Akṣa verwond door Hanuman, zou misschien als een combinatie van regenboog en verticale lichtzuil opgevat kunnen worden (zie Bosch 1931:486, pl. CIII B), evenals die van een laat Oostjavaans stenen beeld van Śiva (zie Stutterheim 1941:fig. 3). Terzijde kan opgemerkt worden dat de herteboog boven de overwonnen Rukma, op een Kṛṣṇāyana-reliëf van Panataran, niet gebroken lijkt zoals Bosch meende maar gelijkvormig aan die boven de overwinnaar Kṛṣṇa: twee herte-voorstukken komend uit of vanachter een middenmotief. De helft van deze regenboog, namelijk een slangelijf met één herte-voorstuk, komend uit of vanachter een verschijnsel aan de hemel, bestaat ook als voorstelling. Op de vertakking van een zware houten stijl – thans te Sendang Duwur, maar volgens Galestin afkomstig uit het grafcomplex van Sunan Bonang te Tuban (vgl. Galestin 1936:224-225) – verschijnt een dergelijke regenboog uit een wolkenkrans (fig. 5). Deze voorstelling bestaat ook in de Balische schilderkunst (zie Pott 1973:afb. 4). Hooykaas geeft een zeldzaam voorbeeld van de regenboog in de vorm van een slangelichaam compleet met staart en hertekop die boven een bloemenregen verschijnt bij de dood van de onschuldige Layon Sari. Het gaat hier om een recente Balische tekening (zie Hooykaas 1958:pl. III).

- 8 Dank zij hier uitgesproken voor de hulp ondervonden van de heren E. L. Heins te Amsterdam en W. van der Molen te Leiden en voor een reistoelage van de stichting W.O.T.R.O. in 1974 die het mogelijk maakte een aantal van de hier genoemde oudheden te bezoeken.

BIBLIOGRAFIE

Anderson, Benedict R. O'G.

- 1972 'The Idea of Power in Javanese Culture', in: C. Holt e.a. (eds.), *Culture and Politics in Indonesia*, pp. 1-69, Ithaca and London.

Boeles, J. J.

- 1947 'The Migration of the Magic Syllable Om', in: *India Antiqua; a volume of oriental studies presented by his friends and pupils to Jean Philippe Vogel, C.I.E., on the occasion of the fiftieth anniversary of his doctorate*, pp. 40-56, Pl. 6-7, Leiden.

Bosch, F. D. K.

- 1931 'Notes archéologiques, I, Le motif de l'arc-à-biche à Java et au Champa', *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient (BEFEO)* 31:485-491, Pl. 102-106.

- 1961 'Guru, trident and spring', in: F. D. K. Bosch (ed.), *Selected Studies in Indonesian Archaeology*, pp. 153, 170, The Hague.

Damais, L.-C.

- 1952 'Études d'Épigraphie Indonésienne. III. Liste des principales inscriptions datées de l'Indonésie', *BEFEO* 46-1:1-105.

- 1955 'Études d'Épigraphie Indonésienne. IV. Discussion de la date des inscriptions', *BEFEO* 47-1:7-290.
- 1957 'Études javanaises; Les tombes musulmanes datées de Tralaya', *BEFEO* 48-2:353-415, Pl. 15-34.
- Dapperen, J. W. van .
1935 'Volkskunde van Java, III', *Djawa* 15:162-173.
- Forge, A.
1978 *Balinese traditional paintings; A Selection from The Forge Collection of The Australian Museum, Sydney*, Sydney.
- Galestin, Th. P.
1936 *Houtbouw op Oost-Javaansche tempelreliëfs*, 's-Gravenhage.
- Goris, R., en P. L. Dronkers
n.d. (1955) *Bali; Atlas kebudajaan*, n.p. (Jakarta).
- Gralapp, Leland W.
1967 'Balinese painting and the Wayang Tradition', *Artibus Asiae* 29-2/3:239-266, Fig. 1-14.
- Hazeu, G. A. J.
1904 'Eine "Wajang Beber" Vorstellung in Jogjakarta', *Internationales Archiv für Ethnographie* 16:128-135, Taf. 17-18.
- Hooykaas, C.
1958 *The Lay of Jaya Prana, the Balinese Uriah*, London.
1971 'Pamurtian in Balinese Art', *Indonesia* 12:1-20.
- Indonesian Art*
1948 *Indonesian Art; A loan exhibition from the Royal Indies Institute*, Amsterdam, The Netherlands; The Art Institute of Chicago, New-York.
- Indonesische kunst*
1964 *Indonesische kunst uit eigen bezit*, Delft: Ethnografisch Museum.
- Krom, N. J.
1923 *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*, 's-Gravenhage.
- Lohuizen-de Leeuw, J. E. van
1979 'An Indo-Javanese Garden of Eden', in: S. Simmonds and S. Digby (eds.), *The Royal Asiatic Society, its History and Treasures; Published in commemoration of the sesquicentenary year of the foundation of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, pp. 126-144, Pl. 23-26, Leiden and Londen.
- Moesa
1923 'Grepn uit de wajang, in verband met den Islam', *Djawa* 3:56-62.
- Poerbatjaraka, R. Ng. (Lesya)
1926 'Arjuna-Wiwāha; Tekst en Vertaling', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde (BKI)* 82:181-305.
1940 *Pandji-verhalen onderling vergeleken*, Bandoeng.
- Pott, P. H.
1973 'Rijksmuseum voor Volkenkunde', in: *Nederlandse Rijksmusea in 1971*, pp. 267-314, Verslagen der Rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst, 93, 's-Gravenhage.
- Prijoetomo
1934 *Nawaruci; inleiding, Middel-Javaansche prozatekst, vertaling vergeleken met de Bimasoetji in Oud-Javaansch metrum*, Groningen-Den Haag-Batavia.
- Ras, J. J.
1973 'The Panji romance and W. H. Rassers' Analysis of its Theme', *BKI* 129-4: 411-456.
1976 *De schending van Soebadra; Javaans schimmenspel. Volgens de Soerakartase traditie bewerkt door Ki Kodiron, Vertaald uit het Javaans en van toelichtingen voorzien door dr. J. J. Ras*, Amsterdam.
- Robson, S. O.
1971 *Wangbang Wideya; A Javanese Pañji Romance*, The Hague.

- 1981 'Java at the Crossroads; Aspects of Javanese Cultural History in the 14th and 15th Centuries', *BKI* 137-2/3:259-292.
- Romondt, V. R. van (e.a.)
- 1951 *Peninggalan-peninggalan purbakala di Gunung Penanggungan; hasil penjelidikan di Gunung Penanggungan selama tahun 1936, 1937 dan 1940 dan beberapa peninggalan purbakala di Gunung Ardjuno dikundjungi dalam tahun 1939*, n.p.
- Soedjana Tirtakoesoema, R.
- 1932 'De Ommegang met den Kangdjeng Kjahi Toenggoel Woeloeng te Jogjakarta. Donderdag-Vrijdag 21/22 Januari 1932 (Djoemoeah-Kliwon 13 Pasa, Djé 1862)', *Djawa* 12:41-49.
- Stein Callenfels, P. V. van
- 1926 *Epigraphica Balica*, I, Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 66, 3e stuk, Batavia.
- Stutterheim, W. F.
- 1934 'De Oudheden-Collectie Resink-Wilkens te Jogjakarta', *Djawa* 14:167-197, Fig. 1-13.
- 1941 'De Archeologische Verzameling', *Jaarboek van het Koninklijk Bat. Gen.* 8:106-136, Pl. 1-16.
- Swellengrebel, J. L.
- 1936 *Korawāgrama; Een Oud-Javaansch proza-geschrift, uitgegeven, vertaald en toegelicht*, Santpoort.
- Uka Tjandrasasmita
- 1975 'Art de Mojopahit et art du Pasisir', *Archipel* 9:93-98.
- Vogel, J. Ph.
- 1930 *Het Sanskrit woord tejas (= gloed, vuur) in de beteekenis van magische kracht*, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde deel 70, serie B, No. 4, Amsterdam.

HERKOMST DER AFBEELDINGEN

- 1 Instituut Kern, Leiden, Fo. DP 5482, detail.
- 2 Instituut Kern, Leiden, Fo. DP 2192, detail.
- 3 Instituut Kern, Leiden, Fo. DP 1561.
- 4 Instituut v. Zuidaziat. Arch., Amsterdam, Fo. DP 17270.
- 5 Instituut Kern, Leiden, Fo. DP 6761, detail.
- 6 Rijksmuseum v. Volkenkunde, Leiden, inv. no. 360-5257, detail.
- 7 Volkenkundig Museum Nusantara, Delft, inv. no. 305-44, detail.
- 8 Kon. Instituut v. d. Tropen, Amsterdam, inv. no. 909-15.

Fo. DP = Foto van de Oudheidkundige Dienst van Indonesië